

Сом Н. О.

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ КЛАСИЧНОГО АРАБСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Арабське мовознавство зародилось у VIII столітті, досягло своєї вершини в XI–XII століттях, та до XV століття вичерпало свій теоретичний репертуар. Його принципіальні положення знайшли відображення в більшості підручників класичної арабської мови, які продовжують використовувати як на Сході, так і на Заході.

Менше ніж через сто років після заснування Халіфату в головному місті Месопотамії Басрі, а трохи пізніше і в Куфі, можна констатувати існування нової для арабів науки – філології. Ця наука займалась як збиранням словникових матеріалів для пояснення доісламської та післяісламської поезії та коранічної лексики, так і дослідженням звуків і синтаксичного устрою арабської мови.

Питання про обставини та умови виникнення цієї науки залишається недостатньо зрозумілим: джерела та її початковий розвиток знаходяться в тіні історії, а перші твори відомі нам лише за заголовками.

Прослідкувавши за впливом зовнішніх факторів на розвиток класичного арабського мовознавства, можна визначити, що до числа найважливіших подій лінгвістичної історії людства в середні віки належить розповсюдження арабської мови на значній частині Євразії і в Південному Середземномор'ї.

Арабська мова перетворилась в одну з найбільш вживаних мов світу завдяки ісламу. Іслам відрізняється від усіх інших релігій тим, що має тісні зв'язки лише з однією мовою.

Серед різноманітних галузей наук, природничих та гуманітарних, арабська мова займає особливе місце, філологія стає основним заняттям видатних вчених середньовічного Сходу [Звегинцев 1958, 12].

В арабів спостереження за своєю мовою повинні були зародитися лише тоді, коли вони почали помічати різницю між розмовною мовою та мовою доісламської та ісламської поезії, а потім – і мовою Корану.

Басрійський та куфійський напрямки в розвитку граматики арабської мови є передумовами для становлення не лише араб-

ської граматики, а й арабської лінгвістичної традиції взагалі. З появою інтересу до вивчення класичної арабської мови та діалектів, велике значення надається саме граматиці. Отже, з'являються два основні напрямки розвитку граматики арабської мови, а саме – куфійський та басрійський. Назви їх пов'язані з тим, що граматичні школи було створено в двох великих містах, Басрі та Куфі. Завдяки тому, що ці школи існували одночасно і між ними існувала конкуренція, ми маємо змогу спостерігати, якими темпами відбувався розвиток дослідження арабського класичного мовознавства.

Арабська лінгвістична традиція складає одну з трьох головних лінгвістичних традицій світу. Існує величезна кількість робіт з історії лінгвістики класичного арабського мовознавства, яким, на жаль, відводиться незначне місце, що не відповідає реальній важливості цієї традиції в загальному мовознавстві [Михеев 2000, 57].

Сучасне мовознавство сформувалося в ХІХ–ХХ століттях і відноситься до європейської лінгвістичної традиції, яка сформувалася ще в античну епоху. Лінгвісти, історики граматичних теорій та дослідники ісламської культури до цих пір не оцінили, наскільки цінним є класичне арабське мовознавство. Це обумовлено, в першу чергу, тим, що до цих пір не стимулюється додатковий інтерес до спеціалізованої літератури, яка сприяє розумінню змісту текстів оригінальних арабомовних трактатів [Рибалкін 2003, 21].

Разом з тим, ми можемо впевнено вважати, що більшість напрямків сучасного арабського мовознавства також є подальшим розвитком методологічних принципів класичного мовознавства. Враховуючи, що сучасна арабська мова є багатокомпонентним утворенням, вивчення її теперішнього стану неможливе без знань історії мови та теоретичних поглядів мовознавців минулого.

Визначення спільних та відмінних рис в процесі виникнення лінгвістичних ідей та становлення методів вивчення мовних явищ у різних народів світу складає необхідний елемент побудови історії мовознавства, яка може стати настільки загальною за своїм обсягом, наскільки загальною є сама мова. Не дивлячись на те, що в історії арабського мовознавства іноді виникали опозиційні напрямки, в ній ніколи не переривалась послідовність наукових поглядів. Спадщина минулих часів постійно знаходила відбиток

в нових дослідженнях філологів. Як принципові теоретичні ідеї, так і ілюстративний мовний матеріал сприймалися, запозичувалися, вдосконалювалися та переосмислювалися. В рамках єдиної традиції діяльність арабських філологів обумовила значну різноманітність концепцій, методів, прийомів та підходів до аналізу мовного матеріалу, способів вирішення проблем.

Традиційне арабське мовознавство розглядає дві великі групи питань:

1. Загальнотеоретичні проблеми – проблема виникнення мови, її функції, співвідношення літературної мови та діалектів, проблема запозичень з інших мов тощо.

2. Конкретні проблеми структури арабської мови – синтаксис, морфологія, словотвір. Етимологія, фонетика, лексикологія, лексикографія.

Теорія глотогенезу була однією з розповсюджених проблем арабської лінгвістики та мусульманської теології. Особливо інтенсивно ця проблема розроблялася в IX–XI століттях. Послідовники ідеї божественного походження формують свої положення наступним чином:

1. Арабська мова, яка була першою мовою людства, створена Аллахом, який навчив Адама всьому багатству цієї мови.

2. Арабська мова є плодом Божественного Одкровення, але вона не була створена одразу. Адам та всі пророки знали основи арабської мови, лише Мухаммаду було повідомлено про всі багатства мови.

3. Спочатку мова не була божественною за походженням, але її вдосконалення – це результат божественного втручання.

Другий основний напрямок заперечує божественне начало мови і вважає її продуктом людської творчості. Ібн Джинні вказує на те, що більшість людей схиляються саме до подібного розуміння зародження мови. Таким чином, до початку II століття основною стала теорія про суспільне походження мови. В даному напрямку ми також маємо справу з двома різноманітними трактуваннями проблеми. Перша з них вважає мову продуктом творчості мудреців, які, прагнучи позначити ті чи інші предмети та поняття, домовлялися між собою про введення до загального вжитку слів, які потім стали надбанням всього народу. Але в творі “Коментарі про основи фікгу” ас-Сакія аль-Харасі говориться,

що мова виникла в суспільстві, у зв'язку з потребою вказувати на предмети та поняття. Спочатку мова складалася лише з сигналів з одним приголосним у супроводі голосу, але потім люди почали створювати складні сполуки з двох, трьох, чотирьох та п'яти приголосних звуків з відповідними голосними звуками та афіксами, що врешті-решт призвело до створення мови. Таким чином, на думку аль-Харасі, мова створена всім суспільством.

Арабські вчені підкреслюють, що мова має дві функції – комунікативну та експресивну. Вже було відмічено, що виникнення мови араби пов'язують з необхідністю встановлення зв'язку між членами суспільства. 'Адад ад-Дін аль-'Іджі з цього приводу говорить, що слова, які існують для того, щоб ними користувались окремі люди, створені з урахуванням спільної мети, а для того, щоб ця загальна мета стала зрозумілою для людей, речення повинні виражати зміст, тому мова має в своєму розпорядженні іменна, дієслова та частки.

Дві концепції в арабському мовознавстві виникли у зв'язку з вирішенням питання про відношення означеного до означуваного, тобто слова до предмета. Згідно однієї з них між словом та предметом існує природний зв'язок, звукова оболонка слова відповідає сутності предмета. Але цей напрямок не став популярним серед арабських вчених, основна частина яких притримується протилежного погляду – про випадковий зв'язок означеного з означуваним. Згідно цієї теорії, зв'язок між словом та предметом чи поняттям є результатом угоди між людьми. Неможливість природного зв'язку можна довести тим, що при умові його наявності не було б відмінностей між мовами і арабська мова була б зрозумілою всім людям та народам. У зв'язку з цим, у класичному арабському мовознавстві розглядається питання про кількісне відношення значень та слів. Арабські вчені зійшлися на тому, що кількість значень не відповідає кількості слів, оскільки значення слів не обмежені, оскільки вони складаються з обмеженої кількості звуків. Звідси витікає положення, згідно з яким одне слово не може бути закріплене за одним значенням і не всі значення можуть мати своє власне позначення у вигляді окремого слова.

Взаємовідносини літературної мови та діалектів є однією з найважливіших проблем арабського мовознавства. Виходячи з пуристських тенденцій, деякі вчені (переважно з Басри) оберіга-

ли літературну мову від проникнення в неї діалектів. Інші вчені (прийнято вважати, що більшість з них із Куфи) проявляли меншу активність в цьому питанні, але вони проводили чітку межу між літературною мовою та діалектами. Однак цікавим фактом у всій цій проблемі є те, що коли здійснювалась перевірка правильності того чи іншого слова або допустимості тієї чи іншої граматичної форми та синтаксичної конструкції в літературній мові, арабські філологи зверталися до діалекту. Звичайно, не всі діалекти були придатні для цього, але хіджазський діалект, особливо мова племені курейш, вважалася еталоном арабської орфоепії. Тим самим арабські мовознавці визнавали хіджазський діалект основним.

Арабські вчені давали правильну оцінку діалектологічним фактам; з цього приводу Ібн Джинні говорив, що в діалектах є певна традиція вимови та вживання форм, і це не означає, що ці форми є помилковими, навпаки, вони утворені згідно з моделлю кожного діалекту. Діалекти можуть взаємодіяти, тоді форми суміжних діалектів проникають одна в одну та створюють певну парадигму, не виправдану моделлю даного діалекту.

Класичне арабське мовознавство накопичило більшу кількість діалектологічних даних, які є безцінним матеріалом для вивчення питань історичної морфології арабської мови. Найбільш ранньою спробою всебічного та системного опису арабської мови на всіх рівнях (фонетика, фонологія, морфологія, синтаксис та семантика) є “Kitab” (“Книга”) Сібавейхі [Рибалкін 2003, 109].

Ведуться дискусії щодо того, хто є перший арабський грамати́ст. Ці суперечки зосереджені навколо імен Абу аль-Асвада ад-Ду’алі та Абдаллаха б. Абі Ісхака. Природа цих дискусій в подальшому наклала помітний відбиток на проблематику та специфіку трактування граматичної думки.

Найбільш архаїчне коло обговорюваних питань пов’язане з читанням Корану та його фіксацією для ритуального читання. Не дивлячись на те, що допускалася можливість більш ніж одного варіанту читання, необхідно було розрізняти допустимі та недопустимі варіанти читання, серед допустимих необхідно виділяти загальноприйнятні та нерозповсюджені.

Ще один тип дискусій був пов’язаний із збиранням та критичним осмисленням стародавньої поезії, яка відіграла більш вирішальну роль в становленні арабської літературної мови. В поезії

широко використовувалася спеціалізована лексика, рідковживані слова, складні конструкції, племінні діалектизми тощо. Разом з тим, ті, хто переказували поезію були менш обережні, ніж ті, хто переказували Коран. Вони мали тенденцію змінювати касиди при їх передачі так, як це було властиво для усної традиції, деякі навіть інтерпретували власні рядки в окремі частини віршів або відкрито вигадували цілі фрагменти в оригінальному поетичному тексті. Цим пояснюється включення в склад філологічних дисциплін, окрім граматики, лексикології та лексикографії, спеціалізованого розділу, присвяченого рідкісним словам, метрики, а також аспектів, що стосуються племінних війн арабів.

Наступним формуючим фактором стала реформа омеядського халіфа Абдалмаліка (685–705), згідно з якою арабська мова стала єдиною адміністративною мовою Ісламської імперії. Таким був контекст, в якому виникли перші прояви граматичної думки. До кінця VIII століття вона була вже на стадії значного прогресу, а в деяких сферах навіть встигла виробити категоріальні форми. Це стосується фонетики та метрики, які були започатковані вчителем Сібавейхі аль-Халілем [Рыбалкин 2000, 133]. Йому також належить розробка основних принципів арабської лексикографії. Багато арабістів відмічають швидкий стрибок в розвитку арабського мовознавства за досить короткий проміжок часу, протягом якого арабська літературна мова змогла розробити складний комплекс концепцій та прийомів. На їхню думку такий ранній розвиток міг стати можливим лише в результаті стороннього впливу. Існують різні варіанти і гіпотези пояснення цього феномену, але основний недолік цих гіпотез полягає в тому, що всі вони пояснюють феномен граматичної традиції як результат впливу одного фактора. На нашу думку, які б насправді не були витoki арабської літературної мови, вона розвивалась як самостійний оригінальний феномен.

Розгляньмо проблеми передачі мовних даних.

Класичне арабське мовознавство зосереджувалося на дослідженні двох різних за характером проблем, які стосувалися лінгвістичних даних. Першою була необхідність відрізнити, що можна було б розглядати як авторитетні дані, а що ні. Друга проблема заключалася класифікації даних згідно ступеня їх важливості в лінгвістичному аналізі.

Перша проблема часто фігурує в текстах *naql al-luga* (“передача даних”). Вона вирішувалась шаблонною оцінкою оригінальності інформації в межах класичної ісламської думки і зводилася до того, щоб досліджувати умови, в яких мовні факти були передані від джерела оригіналу. Однак в цьому випадку необхідно було точно визначити, що варто було розглядати в якості оригінального джерела. Фактичну відповідь, яку пропонує арабська літературна мова, показує компроміс між старою племінною ідеєю про те, що найкращим видом арабської мови був вид, на якому говорили кочові племена пастухів із Центральної Аравії, та новою ісламською “шкалою цінності”. Згідно з нею, еталонною вважалася мова племені курейш. Крім того, було визнано, що центральноаравійські племена зберігали чистоту мови лише протягом певного обмеженого періоду: приблизно з середини VIII століття, в результаті інтенсивних контактів з неарабськими племенами чистота їх мови поступово була втрачена, тобто надалі вона не могла сприйматися як авторитетна.

В межах такої шкали цінностей будь-яка форма, конструкція, висловлювання чи слово, визнане “референтним” носієм, розглядалося в межах граматичної системи. Навіть якщо в такому слові було виявлено відхилення від загальноприйнятих правил, воно не могло бути відхиленим, оскільки аксіома арабського мовознавства полягала в тому, що лише мова арабів була вільною від варваризмів. В межах лінгвістичних занять базу даних, зібрану таким чином, складав Коран, який розглядався як авторитетне джерело ще й тому, що належав до сфери релігійних наук; за ним слідувала стародавня племінна поезія, переважно в формі ізольованих цитат, разом з бедуїнськими приказками та висловами. З іншого боку, хадіси були визнані ненадійними в якості лінгвістичних даних, оскільки ті, хто їх переказували, були неарабського походження та мали тенденцію переказувати лише узагальнюючу думку, про що сказав Пророк, змінюючи при цьому основні слова.

Вказана умова підводить нас до другого блоку критеріїв класичного арабського мовознавства, які стосуються способів передачі даних. Важливість даної проблеми полягає в тому, що більша частина граматичних текстів, включаючи Коран, спочатку передавалися в усній формі. Така форма була загальноприйнятою, втім і будь-які інші знання передавалися із уст в уста, шляхом

прямого контакту між учнем та вчителем, письмові джерела передачі даних не використовувалися, тому що в них було багато помилок. Наприклад, через анонімну лінію вірша, його варто було відхилити як ненадійне джерело, оскільки неможливо дізнатися, чи належить цей вірш авторитетному носієві. Однак він міг бути прийнятним, якщо який-небудь ранній граматист чи філолог пропустив його як справжній чи оригінальний.

Такою є первинна база даних класичного арабського мовознавства. Разом з тим, досліджуючи будь-який граматичний трактат, можна побачити, що в більшості випадків граматисти ілюстрували встановлені ними правила та принципи шляхом штучних прикладів. За допомогою дореальних даних вони зверталися, щоб довести деякі маловідомі чи суперечливі факти. Цей метод вони узаконили на основі того, що, на їхню думку, немає необхідності підтверджувати достеменність загальноприйнятих серед спеціалістів фактів, наприклад, що підмет дієслівного речення стоїть в називному відмінку, а його додаток – в знахідному. Іншими словами, на думку граматистів, документація таких даних можлива, але безпідставна. Однак в інших випадках такі вторинні дані, які створені граматистами та використовуються ними, можуть мати суто технічний статус в межах теорії. Це відноситься, наприклад, до гіпотетичних висловлювань, які створені для того, щоб обговорити обґрунтованість правила чи принципу, який не може бути чітко документований первинними відомостями та знаннями [Рибалкін 2000, 104]. Дані такого типу можуть бути недопущені або вважатися прийнятними на основі того, що правило, яке розглядається, підтверджується іншими достовірними фактами, і не можна точно сказати чи говорили так араби чи ні, оскільки одні граматисти приймають це, а інші ні. До цієї категорії також належать дані, які, будучи непідтвердженими, повинні прийматися без доказів, на абстрактному рівні, для пояснення реальних конструкцій. Також варто згадати “прикладні на вправи”, розроблені для того, щоб перевірити, як учень володіє абстрактними правилами, чи може він застосовувати їх до неправдоподібних висловлювань.

Друга категорія проблем, яку називають *ahz al-luga* (“прийняття значення слова, мовних даних”), виникла через необхідність впорядкування об’ємного та різнобічного зібрання мовних фак-

тів. Ми вже згадували, що граматисти були впевнені, що ці факти підпорядковувалися певній системі. Своє завдання вони вбачали в тому, щоб зробити цю систему прозорою, шляхом подання її в формі правил та принципів. Розробка цих правил виявилася б корисною, навіть якщо сфера їх вжитку обмежувалася б метою навчання. Адже вже на такому рівні необхідно було б показати, що слід розглядати в *kalam al-‘arab* (“мова арабів”) як її найбільш специфічні риси, а що варто було б залишити як маргінальні факти, подібно племінним діалектизмам, архаїчним словам, рідкісним конструкціям. Але з іншого боку, граматисти не могли повністю ігнорувати маргінальні дані, оскільки вони були невід’ємною частиною *kalam al-‘arab*, тому для них необхідно було знайти місце в загальній системі мови. Крім того, навіть найбільш розповсюджені факти демонстрували багато відхилень та виключень, які необхідно було враховувати.

Таким чином, основна відмінність класичного арабського мовознавства була між “регулярними” та “нерегулярними” мовними фактами. Встановлено методологічний принцип, згідно якого жодне узагальнення не могло бути побудоване на нерегулярних фактах. Це означало, що учень повинен запам’ятати такі факти індивідуально, але не зможе використовувати їх для створення нового висловлювання; по-друге, ці факти не могли бути прийняті як надійні приклади, які є протилежними до загальних правил [Рибалкін 2000, 34]. Але це не означало, що граматисти розглядали “нерегулярні” факти лише як довільні чи необґрунтовані особливості, які необхідно було прийняти без будь-якої спроби пояснення, тому граматисти прагнули показати, що ці факти вкладалися в загальну систему мови. Коли необхідно було пояснити специфічну поведінку таких конструкцій, граматисти відступали від загальних правил та принципів, але такі дії не розглядалися як довільні. Граматисти розуміли, що вони повинні розтлумачити ці факти термінами загальних принципів.

Отже, до лінгвістичних фактів можна було б підійти на двох рівнях, кожен з яких відповідає різним методам. На першому рівні граматисти повинні були навчити, як правильно вживати певні конструкції на основі загальних правил та принципів так, щоб їх можна було використовувати для створення нових форм та висловлювань. На цьому рівні незвичайні мовні факти учень пови-

нен був запам'ятати, щоб розпізнавати їх, коли виникне необхідність їх використання. На другому рівні необхідно було показати, що ці "аномалії" не є довільними і для них можна знайти місце в загальній системі мови, іншими словами, пояснити, що ці незвичайні факти виявились результатом дії загальних правил, застосованих в незвичайних умовах.

В даній статті ми спробували розглянути основні проблеми, які існують у класичному арабському мовознавстві. До найголовніших проблем, з якими зустрічаються сучасні лінгвісти при вивченні арабського мовознавства, – проблема передачі мовних даних та наявність великої кількості діалектів, що пов'язано з широкою територіальною розповсюдженістю арабомовних країн. Цікавими залишаються питання проблеми виникнення мови, запозичення з інших мов, складною є фонетика та такі галузі, як лексикологія, лексикографія, етимологія, синтаксис та морфологія.

ЛІТЕРАТУРА

Звегинцев В. А. История арабского языкознания. Москва, 1958.

Михеев А. С. История арабского языка. Казань, 2000.

Рыбалкин В. С. Классическое арабское языкознание. Киев, 2003.

Рыбалкин В. С. Арабська лінгвістична традиція: класичні концепції та їх сучасна інтерпретація. Київ, 2000.

Рыбалкин В. С. Арабская лингвистическая традиция: истоки, теории, концепции. Киев, 2000.

Рыбалкин В. С. Соціокультурний контекст арабомовної лінгвістичної традиції // Східний світ. № 1–2. 1997.